

հիշդ բառ առ բառ համաձայն հայերէնին, quoniam enim per lignum amisimus il-lud, per lignum iterum manifestum om-nibus factum est, ostendens altitudinem et longitudinem et latitudinem in se == քանզի ի ձեռն փայտին ի բաց բնկեցաւ զնա, փայտի դարձեալ երեւելի ամենեցուն նկել, ցոյցանելով զբարձրութիւն և զեր-կայնութիւն և զլայնութիւն յինքեան: Ուրիմն հայերէնի բնագիրը յունարէն է թէ լատիներէն:

Հ. Յ. ԱԻԳԻՐ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՎԵՊԵՐՈՒ

ՅՈՒՆԱԾ ԶԻՆԵՐԸ

Քուռկիկ - քալալիթ, Կապոտ - քուռակ,
Ռախշէ - բալաք, Բօզէ և Կռաղ, և այլն:

«Ռոստամ - Զալի» հայ-պարսկական զիւցազնավէպին ծանօթ եղողները գիտեն որ՝ վէպին հերոսը եղող Ռոստամի ձիուն անունը «Ռախշ» էր և ծովէ բռնւած:

Զին ծովէ հանւելու այս զէպը կ'յի-շեցնէ նաև հէքիսթացած «Քիտո-Ողլի»ի նման պատմութիւնը՝ իր կռաղ (Krad) և Բօզէ (Bozé) ծովային ձիերու մասին: Դեռ Սասանց Տան զիւցազն Սանասարի և Թլու-Դաւիթի ծովային ձին՝ Քուռկիկ-Զալալի՞ն՝ շատ ծանօթ է:

Դիտելի է որ՝ Ռոստամի Ռախշ կամ Ռախշէ-Բալաքը ձիու անունն ինքնին ա-ղերսակից է մեր Սասան Դիւցազնբերու ձիանունին: Ռախշ պարսիկ բառը (ընտրի աշխէտ)՝ Որձ քուսակի իմաստով կ'գոր-ծածւի ժողովրդի մէջ: Այդ զեռ հայ նկա-րագրով՝ շեշտուող Սասանց Տան մէջ՝ Քուռկիկ հայացի հոմանիշովը փոխանակ-ւեր է: Կ'մնայ Բալաքը (Բէլէք) բառը՝ որ ժողովրդական առումով կ'նշանակէ խա-տալդետ, ձերմակի՝ վրայ խատուտիկ ցանուած

թիծեր ունեցող, գորշասպիտակ, ձերմկոտիկ:

Այս նշանակութեան մէջն են բոլոր փո-փոխակերպումն յիշած անունները. — Ռախշէ-Բալաք, Ռախշէ-Բալաք, Ռախ-շի-Բալաք, Նրխշէրաք (Յովս., Հէկիւ., Սրունձտ.):

Յովսէփեանի փոփոխակերպ մէջ կ'յիշուի զեռ Բալաք յուսնի կամ լոկ յուսնի ա-նունը, որ դարձեալ պարսիկ յիվանի, յի-վան (Երիտասարդ, մատղաշ) == քուսակ իմաստը կու տայ:

Սրունձտեանի յիշած Նրխշէրաք-ի «Նրխշէ» բառը եթէ սխալ հնչուածագրու-թիւն մը չէ «Ռրխշէ» ձեւին՝ դարձեալ խայտաբղետ միտքը կու տայ, Բալաք-ի հետ կազմելով կրկնաւոր մը:

Հայկունու փոփոխակերպէն մէկին մէջ կ'հանդիպինք նաև Ախարի բալաք և Աշ-խալի բալաք-ձեւերուն, որք եթէ արարե-ւքն էին (նշանաւորագոյն) բառէն ծագած չեն՝ աղաւաղ ձեւերն են գուցէ Ռախշ ա-նունին, կամ՝ Բալաք յուսնի-ի «չըւան»ն իբր յիսն (աշխարհ) վերցնելով տղտ պատմողներէ՝ եղած է ախարի-բալաք: Կրնայ նոյն իսկ հայերէն աշխետ բառին ա-ղաւաղ յիշւածը մ'ըլլայ...:

Սասանց Տան վէպին մէջ յիշւած «Քուռկիկ-Զալալին» կրնայ մեկնելի եր-կու կերպով: Զալալի՞ն եթէ վերցնենք իբր արարերէն չիլա կամ չիլալի՞ պիտի նշա-նակէ մեծափառ, վեհօրայեւ ունեցող, նաև՝ անհնգաբար, բարստ, իսկ թէ վերցնենք իբր Զալալի՞ պիտի նշանակէ գորշասպի-տակ (շալ = چال), ու նարնշա-ղեղին-ոսկեգոյն (ալ = آل), վերջինս՝ ժո-ղովրդական սահմանումով:

Երկուքն ալ հասարակապէս կ'յարմա-րին մեր զոյգ վէպերուն ծովային հրեղեկ ձիերուն, Քուռկիկ - Զալալին ըլլայ՝ թէ Ռախշէ-Բալաք, Բօզ-Բիդալի՞ կամ Կռաղ ու Բօզէ, Բէլէան կամ Բալաք - չըւան, և այլն:

Քիտո-Ողլու կռաղ կամ Բօզէ ձին՝ նոյն են անունով. Գրր կ'նշանակէ գորշասպի-տակ, և քօզ, քօզէ՝ փոխադարձաբար գրր՝ կամ մոխրասպիտակ:

Ուրեմն բոլոր յորջորջումներու միակ նշանակութիւնը՝ հերոսներուն հեծած հրեղէն ձիուն համար՝ է՝ խայտաւոր, խառտակ, սպառա՝ Բայց չմոռանք որ խատուակութիւնը կազմած է սպիտակի վրայ գորշ յիծուկտերով:

Արդ, ժողովրդական աւանդութիւններու և դիցական անոտիապաշտութեան բերնով կ'լսենք յաճախ այս տեսակ խօսք մը՝ ձիու մը հասցէին. —

— «Դու կ'ըսես Արճակու ծովէն են քաշեր...»:

կամ թէ՛

— «Հրեղէն ձի է, ծովուց են քաշեր»: Կարեւորն այն է որ՝ ժողովուրդ՝ «Ծովուց են քաշեր» կ'ըսէ հեղանարար միայն այն տեսակ ձիերու համար՝ որոնց մորթին գոյնն է անդամակի վրայ գորշ յիծերով, և ձին ալ այդ գոյն մորթին հակառակ՝ վառտոյժ, նիհար, ոչ—ազնիւ ցեղէ կ'ըլլայ: Երբեք այդ հեղանութիւնը չեն յատկացներ սպիտակախայտ գոյնէ տարբեր ձիերու: Քիչ անգամ նաեւ՝ առաւելապէս հրագոյնեակորէն (աշխէս) մորթին վրայ սպիտակոսն, և վոխտ ձիերու համար կ'ըսուի:

Զիտն գորշասպիտակ « Բօզ » հանգամանքը՝ միացուց ուրեմն Սասմանց Տան Սանասար և Բաղդասար և Թլուլ-Դաւիթ կամ իրենց յաջորդները՝ Մհեր, Պարոն-Տէր-Ներսէս, Համզա-Փահլէվան և այլն, «Յէրան—Թիւրան» այ Ռոստամն ու իր յաջորդները, ու վիպական Քեօս—Օղլին:

Ատ միակ գորշ գոյնը՝ համրիչի թելին պէս կ'անցնի այս բոլոր պատմա—վիպական դէմքերու շարքէն, ու կ'անցնի դեռ ևս ուրիշ հէքեաթներու մէջ երեցող քաշ, դիվ, աղամորդի եղող հերոսներու նւաղուն պատկերաշարէն, կազմելով այսպէս թանձրացած միութեան գիծ մը՝ ցիրուցան դիւցազնավէպերու մէջ:

Հետաքրքրական է հիմա յիշել որ՝ ժողովրդի հոգևոր կամ հոգևորացած աւանդութիւններու կարգին Սուրբ Սարգիսը կը կոչուի «Բօզ ձիաւոր», և իր ձիուն անունն ալ «Բօզ ձի»:

Ուրեմն Ս. Սարգիսն ալ ժողովրդային

վիպական անձ մ'է՝ թէ և կրօնական տարազով: Աւելցուցէք նաև Ս. Սարգիսի՝ Կ. Պոլսէն աղջիկ փախցնելու հանգամանքը՝ իր բօզ ձիով ու բօզ ձիաւորութեամբ, բաղդատեցէք Քեօս—Օղլու կռաղ կամ Բօզէ ձիով Կ. Պոլիս անցնիլ ու Ալվազը փախցնելու զրոյցին հետ՝ և ահա կը գտնէք միութեան կեդրոն մը՝ բոլոր ժողովրդային այլակերպած վէպերուն մէջ: Այդ միութեան կեդրոնը Հայաստանի սիրտն է, որ կ'ըսեալի Ալարատ, Տուրքերան ու Վասպուրական եռահիմ համարին շրջանին մէջ...

Ծովային հրեղէն ձիերու օրինակներ շատ կան մեր ժողովրդական հէքեաթներուն մէջ:

Այդ կարգի ձիերը ձեռք բերելու համար՝ անպայման պէտք է գիտնալ անոնց սանձին տեղը, որ ընդհանրապէս ծովու մը բերան՝ քարի մը տակն է: Հերոսը կը գտնէ այդ քարը, և տակը հղած սանձն առնելով՝ կ'զարնէ ծովին ջրերուն, և ահա ծովային ձին դուրս կու գայ պատրաստ՝ իր սանձին ու տիրոջը: —

կամ թէ ձին իր պոչին մազէն կ'թռնուի դիւցազն տիրոջ քով, և ան իր ուզած ատեն՝ մազը կրակ տալուն պէս՝ ձին կ'հասնի կազմ ու պատրաստ:

Սասմանց Տան վէպին մէջ այդ հրեղէն ձին — Գուռիկ—Ջալալին — դուրս կու գայ ծովէն՝ Սանասար—Բաղդասարի ծագման ճիւղին մէջ: Իսկ Թլուլ-Դաւիթի ճիւղին մէջ՝ կապուկ է երկու պատի մէջ՝ կամ թէ Սեւ—Սարի անմատչելի բարձրութիւններուն վրայ կը գտնուի:

Ուրիշ փոփոխակով մը՝ ձին ծովամէջի պարտէզէն ներս՝ կազմ ու պատրաստ («գինած [թամբած], կէծական թուր վրէն կախուած») կ'տեսնէ Սանասար:

Սասմանց Տան Գուռիկ—Ջալալին, որուն արագ թռիչքի մասին գեղեցիկ նկարագրութիւններ կ'ընեն փոփոխակներէն մաս մը՝ քնատր ալ կ'յիշի մասնաւորապէս, արագութեան գաղափարը թեւերով ցուցած:

«Յէրան—Թիւրան» իս պատմիչ Մանուկը կ'ըսէր. — «Սանասարի — Բաղդասարի

ձիուն անունը Գրուկիկ-Ջալալին չէ՛, այլ՝
Կապոտ-Լազին Սանասարին է, Սե-Լազին՝
Բաղդասարին, իսկ Գրուկիկ-Ջալալին՝ Դաւ-
թին»։ Եւ կը կրկնէր՝ հետեւեալ հանդի-
սական ձեւովը. —

— «Կապոտ-Լազին՝ Սանասարին,
«Սե-Լազին՝ Բաղդասարին,
«Գրուկիկ-Ջալալին՝ Դաւթին, —
— «Թախոնւմ ը՛ Մհերին...»։

Երբ հարցուցի թէ Բնչ կ'նշանակէ «Թա-
խոնւմ ը Մհերին» բացատրեց այսպէս. —
«Սանասարի ձին՝ Կապոտ-Լազին էր, Բաղ-
դասարին՝ Սե-Լազին, Դաւթին՝ Գրու-
կիկ-Ջալալին, Բախոնւմ է Մհերին», այ-
սինքն՝ «Մհերին ձիու ցեղէն է մնացեալ»։

Բայց թէ յատկապէս Գրուկիկ-Ջալա-
լին է որ Մհերի ձիու ցեղէն է մնացեալ՝ թէ
չէ Սանասարի, Բաղդասարի եւ Դաւթի
ձիւրուն ամբողջ Բախոնւմ (սարք, կազմ
կամ ցեղ)՝ այնչափ ալ որոշ չէ պատմը-
ւածէն։

Եթէ ամբողջ Բախոնւմ Մհերի ձին մնա-
ցած ընդունինք՝ այն ատեն հարկ կ'ըլլայ
Սանասար-Բաղդասարէն առաջ ենթադրել
Մհեր մը՝ իբր ծագման ճիշդ Սամանց
Տան։ Բայց բոլոր փոփոխակները համա-
ձայն են որ Մհեր՝ Սամանց Տան երկրորդ
եւ յաջորդ ճիւղերուն դիցազնայինն է, իսկ
սկիզբը կ'առնէ Սանասար-Բաղդասարէն՝
կամ Աղբամեղէն եւ Սանասարէն։

Ուրեմն պէտք է ընդունիլ որ՝ Բախոնւմ
ը Մհերին խօսքով կ'ակնարկէի պարզա-
պէս Գրուկիկ-Ջալալու մասին, որ Մհերի
տակ նշանաւոր դեր է խաղցեր հաւանա-
բար, իր յաջորդ Դաւթին անցնելէ ա-
ռաջ։ Արժէր ուրեմն Մհերի անունով յի-
շատակելը՝ հրեղէն ձիու այն Բախոնւմին՝
որուն վրայ վերցած էր նոյնպէս Սա-
մանց Տան աւանդական Գորդը. — Մհերի
անունով յիշատակած դարձեալ, — Գորդ-
նր Մհերին, կամ Գորդնր Թերթիկն։

Կապոտ-Լազին ձին՝ յատուկ է — կ'ը-
սէ Մանուկ — Սանասարին։ Մենք կ'ոտս-
նենք որ ուրիշ փոփոխակներու (varian-
te) մէջ ալ կ'յիշէին Կապոտ-Քուտակ ա-
նունով հրեղէն ձիւր։

Իսկ յատկապէս Գրուկիկ-Ջալալին Կո-
պոտ քուտակ կը կոչուի Արտ. Արեղեանի
փոփոխակին մէջ։

Հէրիաթներու մէջ, մասնաւորապէս
«Քիւսչլիկ» անունով թագաւորազն եւ ե-
րեք եղբոր կրտսեր քաջին ձիւրէն մէկը
յաճախ Կապոտ կամ սեւ կ'յիշէի։ Ժողո-
վրդի երանգաճանաչման մէջ, արդէն, սե-
ւ Կապոտ գոյները կ'շփոթէին այն պատ-
ճառով որ՝ մոյգ-կապոտը սեւի կ'զարնէ,
եւ փոխադարձաբար մոյգ-սեւը՝ կապոտի։
Չէնով-Յովանի հեծած ձիւրէն քաջա-
գոյնը՝ Սե-Լազին կամ Սե-ձի կը կոչուի։
Մնկ. Արեղեան, սակայն, աւելի կտրուկ
խօսքեր մ'ունի Կապոտ-Քուտակի մասին։
«Սա է — կ'ըսէ — իսկական ժառան-
գակն ձին, որ Սանասարից անցնում է
իրեն յաջորդ զլիաւոր հերոսներին, եւ
վերջն անմահ Մհերի հետ փակւած մնում
է Վանայ Քարայրում» (Ազգ. Հնդա. Ժ. 2.
113)։

Եւ շատ ալ քնական ու պատշաճ է՝
Կապոտ անունը ձիու մը համար, որ
Կապոտ ծովէ դուրս կու գայ, ու կարո-
ղութիւն ունի «մէջ երկինք» մէջ գետին»
սլանալու, Կապոտ քորձորախոնկները սմբակ-
ներուն տակ ձեծելու...։

Դեռ մինչեւ հիմա ալ՝ ժողովրդի երգե-
րուն մէջ՝ սիրու մուրատատուր ձին՝ Կա-
պոտ քուտակ անունն ունի. — «Կապոտ
ըտուկ հեծեր եմ, Արազին մօտեցեր եմ,
Արազ ինծի ճամբայ տուր, Մայրիկիս կա-
րօցցեր եմ»։

Կապոտ գոյնին քիչ մը բաց երանգին
հետ կ'նոյնանայ յաճախ — ժողովրդի
բերինն մէջ — Բօզ գոյնը, որ վիպական
ու հէրիաթային հերոսներու հեծած ձիւ-
րուն գոյնն է շատ անգամ։ Սուր Սար-
գիսի ձին — տեսանք արդէն — Բօզ ձի
կը կոչուի, եւ ինքը Ս. Սարգիսը՝ Բօզ ձիա-
տը։ Չէնով-Յովան՝ Դաւթին օգնութեան
հասնելու համար՝ նախ Բօզ ձիուն կ'ղիմէ։
Շիրին-Շահ (Ոյիւն հէքիմ) կ'ուզէ Քա-
ջանց թագաւորէն եւ կ'ստանայ Բօզ ձի-
աբակին։ Ժողովրդի երգերուն մէջ ալ քո-
քօզ ձիւր կ'յիշուի յաճախ. — «Բէօզ

բազմաբան իկեր ի. բոզ-բոզ ձիեանք կապեր ի»։ Մոկաց Միրզի ձին կը կոչուի Բոզ-Բիզաւի։ Քեօտ-օղլու ձիերէն մէկը Բօզէ անունով է ծանօթ, և այլն։

Կապույտ գոյնը սեւին հետ շփոթելու կամ նոյնանալու պարագային՝ յիշենք որ Արտաշէսի ձին Սև էր, — Սևան գեղեցիկ...

Ռուստամի Ռախշ կամ Ռախշ Է-Բալաք ձին միտը բերենք և համեմատենք քրդերէն Ռաշ (սև, սևուկ, սևորակ) անակաշին հետ։ Այդ պարագային՝ Բալաք (խատուտիկ) — ի հետ կը կազմէ Սև ու ձերմակ, Սև խատուտիկ գոյնը՝ Յէրանի դիւցազնին ձիուն համար, որ տարբեր կերպով մը՝ աշխտէ է արդէն։

Իսկ մասնաւորապէս հրեղէն ձիեր՝ գրեթէ անպակաս են մեր ժողովրդական անգիր հէքեաթավէպերուն մէջ։ Ամէն հերոս որ գերբնական ուժ ու դեր ունի՝ իր ձին ալ իրեղէն է։ Եւ հրեղէն անականը հոմանիշ է յաճախ ծովային ու քնաւոր մակերիներուն։

Այսպէս, «Դրոշըլ» անուն հրեղէն ձի մը կ'ընչուի «Լղպուր Գլէօլ» ի գրոյցին մէջ, ուր Պոռ թագաւորի տեղը կ'ընէ Շէրէ-Ալին։

Հրեղէն ձիու մասին գեղեցիկ պատմուածք մ'է «Բէշան կամ Գոյլզար» հէքեաթա (Կանչօր պատմած)։

Հրեղէն ձիեր են Լալազար, Խեպօ, Քեաքա, Կապ, Բեշան, Մազ ձի անուանով հէքեաթային թուղթ ձիեր։ Հրեղէն կամ ծովային, և կամ թեւաւոր ձիեր ունին Սիրուն-Միրուն, Սվիկ, Քեօտ-Օղլի, Քեաշլիկ, Շալիսմայէլ, և այլն, և այլն։

Վերջինիս (Շալիսմայէլ) հէքեաթավէպին մէջ մասնաւորապէս կ'ընչուի «տան մէջ պահած իսմար-թայի անունով հրեղէն ձի մը, որ Լուսնաման քառակուսի է։ Յէրան-Թիւրանայ դիւցազնեան Բուլկ-Սլէմինի ձին՝ Հապէ-Բէշան իր անուանով կ'ընշանակէ անմարմին ձի, — այսինքն հրեղէն, Թեւաւոր։

Սառմանց Տան դիւցազնեան ժառանգական հրեղէն-ծովային ձիերը պայտեղու

մասին ալ միայն մէկ փոփոխակի մէջ յիշատակութեան կ'հանդիպինք. — «Գաւթի ձին հրեշտակ նալեց...»։ Այդ միակ կէտը կը կապէ մեր վէպը Յէրան-Թիւրանի վէպին, ուր Ռուստամի ձին ալ հրեշտակի կողմէ պայտեւած կ'ընչուի։

Երկու դիւցազնավէպերը զիրար կ'ընացնեն ամէն կէտի մէջ, կամ իրարու շարունակութիւնն են անորոշ ժամանակներու մէջ։

Վաճ

ԶԻԹՈՒՆԻ

ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍԱԳԻՏՈՒՆԻ ՄԸ

= ԱՆ ԳՂԻ ՈՅ ՄԷՋ =

— ◁ ◁ ◁ —

Մոռցում...,

«Դու Հայ ես. — Ո՛հ Այո՛։ Շատ տարիներ առաջ հոն բան մը չի հանդիպեցաւ — ամբողջ ժողովուրդ մը չէր խողովուրդէր։ Անկէ յետոյ այնչափ դէպքեր հանդիպեցան, գիտէք, որ այդ մոռցուցաւ։

Այս խօսքերը կ'ուղղուէին երիտասարդ օրիորդի մը, որ դժբաղդ երկրէն փախած էր, ուր ողբերգութիւն մը ծրագրուեցաւ, նախատինք քաղաքակիրթ զգացման, և խժժութիւններ՝ անմահ պատմութեան մէջ, ի գործ դրուեցան։ Այդ ոճիւրներուն անագանեալ արձագանքները նոյն իսկ՝ հաւասարապէս վիշտ պատճառեցին ծաղկեալ երկիրներու ժողովուրդներուն։

Նա երջանկագոյն երկրի մը մէջ գրտնուած ատենն իսկ, պիտի չի կարենայ ոռոնալ այդ ամէնը. և գրեթէ՛ կոտորածի միջոց իր աչօք տեսած եղբորութիւնը, նորավէպի ձևով՝ Եսթեր տիտղոսին տակ, կը պատասխանէ յօգուածիս սկիզբը դրուած հարցման։

«Մոռցում. շատ դժուարին բան է կարենալ մոռնալը. բայց մեզի համար որ այս տեսարաններու միջեւ կը քալենք, որ կը լսենք ողորկածը այս կողպատուած այ-